

RESEARCH ARTICLE / ARAŞTIRMA MAKALESİ

Şərqi slavyan dillərindəki Türk mənşəli sözlərdə baş verən leksik- semantik yeniləşmə

Lexical-semantic renewal of words of Turkish origin in east slavic languages

Minahanım Tekeli-Nuriyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası, e-mail: proftomris@gmail.com

Özet

Məqalədə Rus ədəbi-bədii dil materiallarının verdiyi çox zəngin faktlar əsasında Şərqi slavyan dillərinin lüğət tərkibində mövzud olan türkizmlərdə baş verən məna diferensiasiyası prosesi geniş şəkildə tədqiq olunur. Göstərilir ki, çox hallarda mənbə dillərdən yalnız özünün bir mənası ilə rus dilinə daxil olmuş söz sonradan o yeni mühitdə özünün semantik çevikliyini və zənginliyini qazanır. Bununla da müstəqil leksik vahid kimi keçdiyi dilin lüğət tərkibinin semantikasını məzmunca xeyli zənginləşdirmiş olmuşdur. Diaxronik aspektdə işlənmiş bu məqalədə məna dəyişmələrinin obyektiv və subyektiv səbəbləri müəyyənləşdirilir, Rus ədəbi-bədii dil materiallarının verdiyi dil faktları üzrə türkizmlərin semantik inkişafı izlənilir, semantik inkişaf qanunauyğunluqları açıqlanır.

Açar sözlər: türkizm, semantik, rus dili, slavyan, kalança

Abstract

The article extensively studies the process of semantic differentiation in the Turkisms of East Slavic languages, based on the very rich facts provided by Russian literary and artistic language materials. It is shown that in many cases, a word from the source language, which entered the Russian language with only one meaning, later acquires its semantic flexibility and richness in that new environment. Thus, it significantly enriched the semantics of the vocabulary of the language, which passed as an independent lexical unit. This article, developed in a diachronic aspect, identifies the objective and subjective reasons for changes in meaning, the semantic development of Turkisms is traced on the linguistic facts provided by Russian literary and artistic language materials, the regularities of semantic development are revealed.

Keywords: Turkism, semantics, Russian, Slavic, kalanca

Citation/Atıf: TEKELİ-NURİYEVA, M. (2022). Şərqi slavyan dillərindəki Türk mənşəli sözlərdə baş verən leksik- semantik yeniləşmə. *International Journal of Language and Awareness*. 1(1),23-29. DOI: 10.33390/ijla.1861

Corresponding Author/ Sorumlu Yazar:
Minaxanım Tekeli-Nuriyeva
E-mail: proftomris@gmail.com

Bu çalışma, Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.
This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

GİRİŞ

İnsanların dərk etdiyi yeni anlayışların hamısını yalnız düzəltmə və mürəkkəb sözlə ifadə etmək mümkün deyil. Söz heç bir qrammatik və fonetik dəyişikliyə uğramadan da yeni mənalar qazana bilər onun mənaca genişlənməsi dildə yeni məzmunlu sözlərin yaranıb artmasına vasitə olur. Dilin lüğət tərkibinin artıb inkişaf etməsinə xidmət edən başlıca üsul və imkanlardan olan sözlərin mənaca dəyişməsi üsulu dilin tarixi inkişafı boyu daim fəaliyyət göstərən çoxcəhətli və əhatəli dil hadisəsidir. Odur ki, “leksik-semantik sistemin inkişafı söz yaradıcılığı prosesinin məzmununa (və intensivliyinə) təsir göstərir”. (Babayev 1972:75). Sözlərin mənalarının genişlənməsi onun fərdi, konkret mənalarının ümumiləşmiş xarakter alması ilə bağlıdır. (Məhəməli 2012: 174) Çünki sözlərin semantik tutumu genişləndikcə onun ifadəlilik imkanları kimi qrammatik əlamətləri də artıb inkişaf edir. Dil yalnız leksik cəhətdən yeni söz kimi meydana çıxan vahidlər hesabına deyil, həm də əvvəlcədən mövcud olan sözlərin mənaca dəyişməsi və yeni mənə alması ilə də zənginləşir... Bu yolla dil həm də məzmunca yenilənmiş olur. Mənə dəyişmələrinin təzahür formalarından biri də semantik genişlənmədir.

Türk leksikasının rus ədəbi dilinə tarixən çoxdan daxil olduğuna və rus yazıçılarının əsərlərində kifayət qədər geniş işlənməsinə baxmayaraq rus ədəbi-bədii dilində işlənen türk mənşəli sözlərin yeri, mövqeyi lazımınca araşdırılmamışdır. Çox vaxt bu işlərdə problem, hətta semasioloji aspektdən də uzaq tutulmuş, türk sözlərinin bu dildə semantik evolyusiyasının təbii və konkret gedişini izləmək, araşdırmaq tədqiqatdan kənar qalmışdır. əslində rus dilindəki türk dillərindən alınmalarda baş verən mühüm dəyişmələrdən biri semantik dəyişmələrdir, başqa sözlə desək, bu dilə daxil olduqdan sonra onlardakı mənə inkişafıdır. Bu semantik keyfiyyətlər xüsusi maraq doğurmalıdır, çünki türkləşmələrdə baş verən polisemiya hadisəsi bu sözlərin rus dilində semantik inkişafının göstəricisi olmaqla tam nəticəsinin ifadəsidir. (Babayev 1972: 53). Müşahidələrimiz göstərir ki, çox hallarda mənə dillərdən söz yalnız özünün bir mənəsi ilə rus dilinə daxil olmuşdur. Lakin özünün semantik çevikliyini və zənginliyi

o yeni mühitdə, “yad” şəraitdə qazanır. Bununla müstəqil leksik vahid kimi keçdiyi dilin lüğət tərkibinin semantikasını məzmunca zənginləşdirmişlər. Bu proses elə təbii və tam xarakter daşıyır ki, bəzən sözün müstəqim və əlavə mənaları arasında sərhəd qoymaq, fərqləndirmək mümkün olmur. Ehtimal ki, bu da dövrün təfəkkür mədəniyyəti, düşüncə tərzilə bağlı olan haldır. Məsələn, байбак və ya степной цырок “göstəbək” rus dilində həm tənbel, həm də rusların karellərə və olonetslərə verdiyi təhqiramiz ad; bunun kimi *sazan*(сазан) – sadələvh adam; *кайма*(кайма)-bir şeyin, ərazinin uç tərəfi; *колпак*(колпак)-iradəsiz, ixtiyarsız adam; tufək “döşək”(тюфяк) –ölüvay, aciz adam; kavardak “ovduq, atlama”(кавардак)- qarışıqlıq, dolaşıqlıq. Amma Rus dili dilektlərində (Pskov) keyfiyyətsiz, zövqsüz hazırlanmış yemək “похлебка” mənəsində işlənir.

Bu qəbildən olan sözlərin içərisində bir çox türklizmlər əsas mənəsinə ya daralmış, ya da istifadədən çıxmışlar (Kitabi Dədə Qorqud 1988: 12). Arxaikləşmiş həmin sözlərin əlavə mənəsi ilə fəallaşdığını görürük. Demək, sözün arxaikləşməsi onda yeni mənə inkişafına səbəb olmuşdur: *azam/əzəm* (азям) “köhnə paltar”; *fata* (фата) əsas mənəsində əsilzadə qadınların zərif tüldən baş örtüyü, indi isə təzə gəlin duvağı-fata; *bazar*(базар) “hay-küylü yer”; *işak* (ишак) “tərs, inadçı”; *balaxon* (балахон) aşırı gen paltar, zövqsüz üst geyimi; *kabak* (кабак) aşağı səviyyəli məkan; çum “çömçə”(чум) səliqəsiz qadın; *biryuk*”börü, canavar” (бирюк)-adamayovuşmaz, yalquzaq; *epança*”yarıncı”(е-панча) – pinti, natəmiz adam; *kulak* (кулак) əlin yumulmuş şəkli-yumruq, həm də qoluzorlu, hampa, qolçomaq tarixi söz; *katorqa* *kadırğa* (каторга) “çoxavarlı gəmi”- ağır cəza həbsxanası; *parça*(парча) materiyanın ümumi adı və zərli saplarla toxunmuş materiya; *kapot* (капот) qadın üst geyimi və texniki termin mənəsi; *talan*(талан)-qarət etmək və uğur, xoşbəxtlik və s. sözlərində olduğu kimi. Bu mənəzərin beləcə genişliyi, habelə zənginliyi öz növbəsində semantik diferensiallaşma prosesinə geniş planda yanaşma tələb edir.Mənə dəyişmələri dilin leksik-semantik sisteminin təkamülünün göstəricisidir.(Məhəməli 2012: 49) Türk sözlərinin rus dilində semantik cəhətdən

dəyişməsinin xarakteri mürəkkəb, eyni zamanda hərtərəflidir; *tuşa* (туша); ilk mənasınca “döş, töş~tuş” (Радлов 1893-1911: 2, 1268) rus dilində öldürülmüş heyvan cəmdəyi mənasını bildirməklə bərabər, insan haqqında da eyni dərəcədə istifadə edilir: Давай тушку тащить. Взяли его сейчас за кандалы и поволокли на диван (Бунин Ночной разговор); Со вздохом падаю всей своей тушей на диван (Бунин. Мордовский сарафан Tarixən məna genişlənməsi müvafiq anlayışlar haqqında biliyimizin genişlənməsi nəticəsində baş verir. Müşahidələrimizə əsasən deyə bilərik ki, sözün məcazlaşması yolu ilə məna genişlənməsi hadisəsi daha geniş yayılmışdır (Məhəməli.2012: 176) Bunun kimi çertoq (чертог) “çardaq” – evin, binanın dam hissəsi; rusca dəbdəbəli ev; saray. Türkçə *alaçiq* “köçəri evi”; rusca *лачуга* “yarımxaşaba ev, yoxsul ev”; *күтерма* türk sözü “imdad, yardım; kurtarma” harayı-xilas etmək sözündən, rus dilində həyəcanlı, qarışıq şərait; *каланча* –türk dillərində qalaça, qalacıq, rus dilində yanğınsöndürənlərin binası və polis idarələri üzərindəki yüksək tikili, qurğu, qüllə. Türk dillərində mənası genişlənen oxşar və eyni fonetik tərkibli isimlərin semantik inkişafını izlədikdə məlum olur ki, onların bir hissəsində ilkin, qədim məna saxlanmış və əlavə mənalar yaranmışdır (Məhəməli 2012: 178)

Bunun kimi, rus dilindəki türkizm mənbə sayılan türk dilərindən fərqli olaraq keçdiyi dildə mənacə kəskin fərqlənən mövqedə çıxış edirlər. Məsələn: türk dilində: *başıpozuq* hər b zamanı könüllü özünü müdafiə qrupları, xalq ordu birliyi, qeyri-nizami qoşun hissəsi əsgəri (Фасмер 1986-1987: 139) deməkdirsə, rus ədəbi-bədii dilində emosional şəkildə ümumiyyətlə “türk əsgəri” deməkdir və bu sözlə türk əsgərinin şişirdilmiş qəddarlıq keyfiyyəti nümayiş edilir: А это, заметь, Веруня, было в то время; когда башибузуки вырезывали наши пикеты так же просто, как ярославская баба на огороде срезает капустные кочаны(Куприн. Гранатовый браслет) . öz yaradıcılıq marində pasifist mövqe tutmasına baxmayaraq yazıçı Qarşın də hər b hekayələrində(Четыре дня) türk əsgərlərini başıбузук adlandırır: Это лучше, чем рисковать попасть в лапы башибузукам. Yazıçı oçerklərində də türk əsgəri mənasında

başıбузук işlətməmişdir: Стали мы ворочаться, а башибузуки издали попаливают(Аясларское дело). Rus-türk müharibəsi gedişində türk partizanları və türkördusu əsgərlərinin başıpozuq adlandırılması onlara olan subyektiv münasibətlərdən doğmuşdu. Çexovun “Хорошие люди” (Yaxşı adamlar)əsərində yazıçı rus cəmiyyətinin özündə qəddar və nadan adamları, habelə dələduzları “başıбузук” adlandırır. (Вера): Если бы жизнь человека была построкна на началах непротивления злу? А что же осталось? Володя: Башибузуки и дома терпимости. Kitabın şərhlər hissəsində türk sözü olaraq qeyd edilən başıбузук “quldur, başkəsən” adlandırılır. Çexov oçerklərində də konkret adamları başıбузук deyər “quldur, oğru, dələduz” mənasında adlandırır: Скопинские башибузуки получили копии с обвинительного акта. Aşağıda göstərəcəyimiz məqamda konkret yeri göstərməklə daha tünd boyalarla başıбузук “xam, nadan, mədəniyyətsiz adam” mənalarına xidmət edir: Подумаешь что здесь речь идет не о цивилизованном, умном французе, в совершенстве знакомом с условиями приличия, а о каком-то диком башибузуке из Адрианополя(Григоревич. Литературные воспоминание. Demək, müşahidə etdiyimiz türkiizmlər ikinci şəraitdə ifadə etdikləri mənalarda bərkıyib sabitləşmişlər.

Türk sözləri keçdiyi dildə mənacə genişləndiyi kimi sözün mənasında daralma, bir növ xüsusiləşmə keyfiyyəti özünü göstərə bilər. Rus dilindəki türkiizmlər arasında bu qrupa aid edəcəyimiz çoxlu, istənilən sayda lüğəvi materialın varlığına əmin olduq. Məsələn *balık, izyum, baxça, asker, balda, parça, şeptala, bardak* və s. bu tipli sözləri diqqətlə izləsək maraqlı hallarla qarşılaşacağıq: Türk dillərində bağça gül-çiçək olduğu yer, yəni gül-çiçək bağçası, rus dilində *baxça* “сад” yalnız bostan meyvələrinin əkildiyi yer; Türk dillərində balıq bütün növləriylə ümumiləşdirici söz olan *balık*-rus dilində isə (рыба), yalnız xüsusi qaydada hazırlanmış delikates балык; Türk dillərində üzüm- rus dilində (виноград), yalnız üzümün qurudulmuş çeşidi *izyum* adlanır. Bunun kimi bardaq “şərab, su, çay içməyə qab, badə”, rus dilində “бардак” sərsərilərin toplaşdığı aşağı səviyyəli yer və s. Təzə balıqdan fərqli olaraq

hazır süfrə balığına- çiy-çiy hissə verilərək yarım qurudulmuş bu məhsul rus məişətində “balık” adlanır, ruslar ona *balık* deyir. Ruscada *riba* sözü olduğu halda türk sözü balık nədən işlənir? Şübhəsiz, bazarlara gələn ərzaq özü ilə bərabər adı ilə də məşhur olmuşdur. Axı tarixən bir quru dövlət olan Moskva knyazlığına baliqlar türk-tatar tacirləri vasitəsilə gətirilirdi. Elə buna görə də dediklərimizi təsdiq edəcək bu fakta fikir verək: Müasir rus dilindəki demək olar ki, bütün balıq adları öz mənşəyinə görə türkcədir: bakla(baklinka), biryuk (biryuçok), kaykan, kalkan, kamsa, karançiq (kurlançuk), karasirt, karış, kutema, osman, sazan, sevryuqa, sudak, sula, sultanka, taran, terpuq, çebak (çapaq), balamut və s. Təbii ki, belə olan şəraitdə balıq çeşidlərilə bağlı türk mətbəxi nümunələri də rus mühitində özünü göstərəcəkdə.

Rus dilinin hələ qədim çağlarından işlənən “*dəstə, qrup, şayka*” mənalı türk sözü vataqa(vatara) ilk vaxtlar “çadır” mənasında istifadə edilmişdir: ilk dəfə qədim rus yazılı qaynaqları olan İpatev salnaməsinin 1187 və 1193-cü il nüsxələrində, 1294-cü ilə aid Dvin fərmanlarında “çadır, köçəri evi” mənalarda qeydə alınmışdır (Срезневский 1989: 1, 231). Amma qədim türk dillərində sözün “odaq, otaq, koma, ev, ailə” sözü ilə bağlılığı da qeyd olunur (Фасмер Макс1986-1987: 1,278) Get-gedə sözdəki bu məzmun itmiş, sonralar, xüsusən 19-cu yüzillikdən öz yeni mənasını – dəstə, qrup, izdiham qazanmışdır. Sözün rus dilində fonetik dəyişmələrə(otaq-vataqa kimi) uğraması da maraqlı doğuran haldır. Vataqa müasir rus dilində - böyük insan dəstəsinin; balıq vətəgələrinin, duz mədənlərinin arteli; balıq vətəgələrində işçi qrupu: Наконец, уже совсем в темноте, вваливается ватага охотников в усадьбу какого-нибудь почти незнакомого холостяка-помещика...(Бунин. Антоновские яблоки) və s.

Məna dəyişməsi ilə müşahidə olunan örnəklərdən biri də çertoq və çerdak türkiizmləridir. Göründüyü kimi eyni mənaya malik bu iki söz fonetik tərkibcə fərqlənirlər. Nədir bunun səbəbi? Çertoq və çerdak türkiizmləri eyni söz olsalar da çertok keçdiyi zamandan mənaca çerdak sözündən ayrılmış və mənaca xüsusiləşmişdir. Çardaqlar (əslə çatraq) çatı çatmaq “bağlamaq” çardaqlar sözündə də səslərin yerdəyişməsinə

uğramış yarpaq, topraq, çıplaq qəbilindəndir Çerdak müasir anlamda binanın dam örtüyü ilə tavan arasındakı hissəni bildirməklə geniş işlənmə imkanlarına malikdir. Çertoq isə rus dilində saray, kaşanə deməkdir. Yekaterinanın rus dilində yazılmış məktublarında saray, çar iqamətgahı anlamındadır: Подвиг же сочинителя, об заклад биться можно, по которому он ее написал, есть тот, для чего вход не имеет в чертоги(Муратов М. Жизнь Радичева). Qədim abidələrimizdə: Beyrək yuca çartaqdan baqdı, bazirganları gördi (Kitabi Dədə Qorqud 1988: 83) Bu söz saray, həm də əfsanəvi və dəbdəbəli saray mənasında olduğu üçün xüsusi cəlbədicə tonda yazılmış məktubda rus sözü дворец deyil, çertoq işlənmişdir. Çertoq rus dilində qədim türk alınmalarındandır; XI əsrdə qeydə alınmışdır.(КЭСРЯ 2008:492). Saray mənasında istifadə olunaraq rus dilində öz sinonimləri içərisində xüsusi şəraitlərdə işlənməsinə görə maraqlı doğurur: Полуразкрытый строевой лес стоит неподвижно, и кажется, что ты попал в какие-то заповедные чертоги.(Бунин. Антоновские яблоки). Elə buna görə də Çexovun nəsr dilində -12 may 1893 tarixli məktubunda sözün bir birinə zidd mənalardan tutuşdurmaqla tamam gülüş məqsədilə istifadə edilmişdir: Не имею чертога, куда бы я мог су-нуть свою законную семью... На чердаке?

Sözün semantik inkişafında müşahidə edilən ümumişlək sözlərin terminləşməsi dilin elmi üslubunu dolğunlaşdırmaqla semantik diferensiallaşma prosesinin faydalı sonuclarını nümayiş etdirir. Dediklərimizə aid bir neçə nümunəni - kul, kol, qol sözündən yaranmış kulak “yumruq” və kulak “qolçomaq” sözlərinin məna bağlarını nəzərdən keçirək: Kulak “yumruq” sözündən məcaziləşmə yolu ilə tarixi termin kulak “ kapitalist, sərməyədar; varlı kəndli, hampa, qolçomaq” sözləri yaranmışdır. Разве не видите, что он русский кулак? Каков наш простодушный русский кулачок, воскликнул Тургенев(Авдотья Панаева. Воспоминания) Bu qayda ilə əsas məna ilə bağlı olan: “кулачное право” (hüquqi qanunlara zidd qayda) tarixi termini və “держать в кулаке” frazeoloji vahidi yaranır. Və eyni zamanda bu sözün həmin mənadan doğan zəngin derivatları кулачество, кулачество, кулачить, кулачиха,

кулаческий, кулачина, кулачье, кулачишко və s. meydana gəlir. Rus dilində 13-cü əsrdən işlənən bu söz uzun yüzilliklər boyunca çox məhsuldar olan bir sözə çevrilmişdir; кулак (kulak) “yumruq” sözünün iştirakı ilə Kulakov, Kulakovski, Kulaçikov kimi rus soyadları da meydana gəlmişdir (Веселовский 1974:169) Söz rus dilinin terminologiyasına da öz bəhrələrini vermişdir. Texniki terminlər olan silsilə maşınqayırma detalları adları - кулак (зубец колеса), кулачок кулачовая муфта, кулачковый вал, кулачковый механизм və s.

Ayaqqabı növü olan türk mənşəli başmaq sözünün XVI əsrdən (ilk dəfə IV İvanın əmlakının 1582-ci il qeydiyyatından məlumdur) rus dilində sıx şəkildə işləndiyi müşahidə edilir. Türk-çağatay dilindən alındığı söylənən (Фасмер Макс1986-1987 I, 139) bu söz öz ilkin semantikasına görə ayaqqabı, geyimin bir növü mənasını ifadə etməklə bu dildə geniş istifadə edilmişdir: ...обе девочки надели желтые шляпки и красные башмаки что бывало у них только в торжественных случаях (Пушкин Гробовщик). Başmaq sözü rus dili terminologiyasına da geniş şəkildə daxil ola bilmişdir; söz texniki terminologiyada altlıq, dayaq mənalarında: jelonka başmağı, frezer başmağı, kəmərlə başmağı və tormoz mexanizmi – tormoz başmağı – tormozlayıcı qurğu (dəmir yolu termini) mənasında işlənməkdədir. (Сагитова 1992: 27-3; Quliyeva 1990:83). Rus dilində biologiya sahə termini kimi də başmaçka – çiçək adı (formaca başmağa oxşadığına görə) kimi istifadə olunmuşdur. Başmaçka çiçəyi zambaqçiçəklər fəsiləsinə mənsubdur. Rus dili terminologiyasında digər çiçək adı orxideya-rapiopeilum çiçəyi bu dildə – başmaçka adlanır. (Большая Советская Энциклопедия 1974: 543) (Bu çiçək bizdəki süsən (iris) çiçəyinə bənzəyir. Rus dilində başmaq sözü ilə bağlı başqa bir bitki adı “Marin başmaçok” çiçək adı var (Фасмер 1986: 2, 577). Başмаков Türkəsilli rus fəlimiyələrindəndir. (Веселовский 1974: 30) Deməli, həqiqətən də “türkizmlər özünün ilkin semantik mövqeyində məişət sözləri olsalar da semantik dəyişmənin ümumdil tendensiyasına uyğun olaraq əlavə mənalar qazanaraq müxtəlif terminoloji sferalara daxil olabiliirlər” (Успенский 1971: 10-11) Yenə üst geyim adı olan Türk dillərindən alınmış ştan-ıç don (ıçton sözündən)

– “ıç” və “don~ton” (Radlov 1909-1911: 1, 1402, 1513; 11, 95) alt camaşırı, kalson mənasında uşton, uştan türk dillərinin qədim dövrlərindən başlayaraq müasir dövrdə də həmin mənada bir sıra türk dillərində: müasir türk, qazax, qırğ., uyqur, özbək dillərində işlənməkdədir. (Наджип 1989: 267) Bu söz rus bədii dilində «şalvar» sözü kimi geniş işlənir və bununla onun çeşid müxtəlifliyini də bildirir: Батюшка, это называется купи себе роялю и без штанов ходи (Чехов. “Zabil”). Ştan sözündəki semantik dəyişmələr bəzən həqiqi evolyusiya xarakterində dərk oluna bilər; bu türkizm də rus dili leksikasının bir çox sahələrinə keçə bilmişdir. Kazanlı alim Yunaleeva yazır: “Ştan” sözü ovçuların nitqində “heyvanların ayaqlarının üstündə yun və ya lələk, dənizçilərin nitqində isə – “gəminin arxa tərəfindəki örtük forması, soba istehsalçıları üçün - buxarın xüsusi birləşməsi deməkdir” (Юналеева 1987: 33). [Сова] метнулась на нас – я даже успел разглядеть ее серые штаники – и взвилась на своих широких кругах крыльях (Bunin. “Маленький роман”)

Zahirən bir-birindən mənaca çox uzaq sözlərin əslində eyni mənşəyə malik olması ilk baxışdan inanılmaz görünür. Katorqa ağır şəraitli xüsusi həbs cəzası. “Katorqa əzabı”, “katorqa həyatı”, “katorqa əməyi” (dəhşət, zülm mənasında) ifadələrini tez-tez eşidirik. Çoxları sözün dilimizə rus dilindən keçdiyini güman edirlər. Əslində sözün tarixi onun katorqa (əslə katırğa) türk dilində çoxavarlı gəmi adı bildirməsilə başlayır. Bu hərbi gəmilərdə avar çəkmək ağır və çətin iş hesab olunurdu. Daim səfərlərdə və yürüşlərdə olan böyük gəmilərin avarlarını fasiləsiz olaraq çəkmək üçün bu katorqaçı işinə kürək cəzasına məhkum edilmiş ağır cinayət işləmiş dustaqlar və savaşa əsirləri təyin olunurdular. Bu cəza növü, eləcə də onunla birlikdə söz özü yunanlara, ruslara və s. xalqlara keçdi. Özünün ilk mənasında katorqa “türk gəmisini” işlənməklə bərabər – Июня в 1 день взят каторг другой караван, а в там караване семь каторг, а первые каторги ушли на море до нашего прихода (Записки Ивана Афанасьевича Желябужского), XIV əsrdə hətta hələ gəmisiz olmayan Rusda (o zaman Rossiya adı işlənmirdi) katorqa sözünün ikinci mənasında – “məcburi

iş; ağır qul əməyi” mənasında geniş işlənməyə başlayır.(Успенский 1971: 543)

Çömçə çömlək (danışıqda çölmək şəklini aldı) sözü ilə əlqədarıdır. Belə ki, çöm “qab, iri qab” çömçə(çöm~çum) çöm+çə “kiçik qab” deməkdir (Сагитова 1992: 401). Şərqi slavyan dillərinə keçən bir çox türk sözləri kimi bu söz də ilkin formasını (çum “iri qab”, çumiçka “çömçə”) saxlamaqdadır. İlk dəfə İpatev salnaməsində (1250), eləcə də İvan Kalitanın sənədlərində qeydə alınmışdır: А к тому еще дал есмь в чума золота большая(Срезневский, 1989: 3, 1552) А. Bestujev-Marlinski “Molla Nur” əsərində bir yerli Azərbaycan şərqisini verərkən “çömçə” türk sözünü incələməyə girişir və чюм+ча (-ча kiçiltmə şəkilçisi) sözünün rus dilindəki “çumiçka” sözünün anası olduğu qənaətinə gəlir. Maraqlıdır ki, çumiçka rus dilində həm də səliqəsiz, pinti qadın mənasında işlədilir. Onu da nəzərinizə çatdırmaq ki, rus dilində çumiçka həm də “çömçə balığı” deməkdir.(Сагитова 1992: 13-14) Rus dilində rus sözü kimi qəbul etdiyimiz *erelaş* da mənaca zəngin türkiizmlərdəndir: türk dillərindəki “erelaş, aralaş” – qarışıqlıq, hərc-mərclik deməkdir. Söz rus ədəbi dilindəki işlək xarakterli türk sözlərindəndir. həm də qeyd olunmalıdır ki, rus dilində tarixə daha geniş dairələri əhatə edə bilmişdi. Bu mənada hərcmərclik, qarışıqlıq, həyəcan anlamı ilə yanaşı daha fərqli mənaları – cürbəcür quru meyvə, çərz; qədim kart oyunu adlarını ifadə etmişdi. Rus ədəbi dilinin müxtəlif dövrlərində həmin mənalara rast gəlinir.

SONUÇ

Araşdırmamızdan gəldiyimiz nəticə bu oldu ki, semantik diferensiallaşma dilin inkişafını səciyyələndirən proseslərdən biri olub söz yaradıcılığının əsas üsullarından sayıla bilər. Dildə semantik yenilənmə ən geniş yayılmış leksik-semantik proseslərdən biridir; tədricən baş verən belə semantik dəyişmələr lüğət tərkibinin inkişafında və zənginləşməsində çox böyük rol oynayır. Fikrimizcə, semantik yenilənmə prosesi, ilk növbədə, dildaxili faktorlarla özünü tapır. Belə ki, sözün məna variantlarının çoxalması ilə mənənin ilkin və qədim məna ilə müqayisədə daha geniş anlayış ifadə etməsi, semantik həcm artması sonda məna genişlənməsi ilə nəticələnir.

Məna genişlənməsi hadisəsinin yaranmasında ekstralinqvistik faktorlar da mühüm rol oynayır. Rus dilindəki türkiizmlərin böyük əksəriyyətində özünü göstərən yüksək semantik yenilənmə türk mənşəli sözlərin məna zənginliyini göstərməklə yanaşı, bu sözlərin çoxmənalılıq imkanlarını, yüksək məcazlaşma, metaforlaşma keyfiyyətlərini də nümayiş etdirdi.

QAYNAKÇA

1. БАБАЕВ, К.Р., 1972, Семантические изменения тюркизов при их заимствовании — Советская Тюркология, 1972, №2, ст. 47-53
2. БОЛЬШАЯ СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ, 1968-1978, т., 18.
3. СƏFƏROV, NIZAMI. 1995, Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi, Bakı, Kitab Palatası
4. ФАСМЕР МАКС.1986-1987, Этимологический словарь русского языка (в четырех томах), М., Прогресс.
5. КИТАБИ ДƏDƏ QORQUD 1988, Yazıçı nəşriyyatı, Bakı.
6. КРАТКИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ РУССКОГО ЯЗЫКА.2008, Москва, Рипол-Норинт
7. QULIYEVA, X., 1990, Leksik-semantik kalkalar, Azərbaycan EA-nın Xəbərləri, (Ədəbiyyat. Dil. İncəsənət), №1.s.82-84
8. MƏNƏRƏMLI, BABA. 2012, Türk dillərində isim köklərində leksik- semantik inkişaf, Bakı
9. НАДЖИП, Г. Н., 1989, Исследования по истории тюркских языков XI-XIV вв., М., Наука.
10. РАДЛОВ, В.В., 1893-1911, Опыт словаря тюркских наречий, т. 1-4; СПб.
11. РЯСЯНЕН, М., 1955, Материалы по исторической фонетике тюркский языков. Москва, Издательство иностранной литературы.
12. САГИТОВА, А.Г., 1992, Тюркизмы в названиях предметов домашнего обихода. АҚД, Казань
13. СРЕЗНЕВСКИЙ, И.И., 1989, Словарь

- древнерусского языка (в трех томах), М., Книга
14. ШИПОВА, Е.Н., 1976, Словарь тюркизмов в русском языке, Алма-Ата, Наука
  15. ТУРЕЦКО-РУССКИЙ СЛОВАРЬ, 1977, Москва, Изд-во Русский язык
  16. УСПЕНСКИЙ, Л.В., 1971, Слова о словах. Почему не иначе? Ленинград, Изд. Детская Литература.
  17. ЮНАЛЕЕВА, Р.А., 1987, Тюркизмы в системе заимствований русского языка, Советская Тюркология, №1, s.8-13.
  18. ЮНАЛЕЕВА, Р.А., 1984, Тюркизмы в русском языке (на материале названий одежды). Автореферат докт. дисс., Москва
  19. ВЕСЕЛОВСКИЙ, С. Б., 1974, Ономастикон Древнерусские имена, прозвища и фамилии, Москва. Издательство "Наука"